

חוקי ההגנה על זכויות האריסים ועקיפתם
בארץ-ישראל המנדטורית*

קנט וו. שטיין

תדפיס מתוך

"המזרח החדש"

רבעון החברה המזרחית הישראלית

כרך כ"ט חוברות 1-4

חוקי ההגנה על זכויות האריסים ועקיפתם בארץ-ישראל המנדטורית*

קנט וו. שטיין

מיד עם פרוץ מאורעות הדמים באוגוסט 1929 בא"י, הגדיר הנציב העליון סיר ג'וזף צ'נסלור, שהיה ידוע בנטייתו האוהדת לתביעות הערבים בא"י, את תפקיד המתווך שמילאה ממשלת הוד מלכותו בין הערבים והיהודים, על דרך קיצור. הוא אמר כי "יש נטייה לראות בממשלה שופט ורושם נקודות, המנסה לשמור על איזון בין שני העמים; הוא מבחין כאשר אחד מהם זוכה בנקודה, וכדי להיות הוגן הוא מצפה שהנקודה הבאה במשחק תיזקף לזכותו של העם שהפסיד את הנקודה הקודמת"¹.

העליות והירידות במדיניות בא"י נקבעו ע"י עקרונות המנדט והצהרת בלפור ששימשה להם מבוא. כל אימת שהנציב העליון, משרד המושבות, או פקידים ממשלתיים חרגו מתחומים אלו נשמעו מחאות קולניות מקבוצות שייצגו את הקהילה הערבית או היהודית. בנובמבר 1921, למשל, לאחר מאורעות בחודש מאי הקודם, הרגיע הנציב העליון סיר הרברט סמואל, במידה מסוימת, חששות של ערבים ביחס למסירת כל א"י לידי היהודים וזאת עשה על-ידי מסירת הזכות הבלעדית לעיבוד אדמות פוריות מאוד באזורים מסוימים ל-2,500 אריסים ערביים. חתימת "הסכם בית שאן" העלתה את רוגזו של היישוב היהודי שציפה בלא-עת לגישה קלה לאדמות אלה בהיקף של 300,000 דונם², שהיו שייכות למדינה.

הופעת הספר הלבן של פספילד (Passfield) באוקטובר 1930, לאחר שוך מאורעות 1929, רמזה ליהודים כי מימוש עקרון הבית הלאומי יוגבל באופן זמני. אולם מכתבו של מקדונלד (MacDonald) מפברואר 1931 ניטרל את כוונתו של צ'נסלור (Chancellor) להגן על הזכויות של הרוב הערבי בא"י. ההגבלות שהוטלו על-ידי הספר הלבן ב-1939 ביחס להגירה של יהודים וקניית אדמות היו תגובה ישירה על תלונות ערביי א"י, והן התאימו לדרישות הגיאוגרפיות של הבריטים במזרח התיכון ובמקומות אחרים. מטוטלת המדיניות לגבי א"י טולטלה בין מתאות הערבים והיהודים לבין מימוש עקרונות המנדט. אולם היו מספר אקסיומות מדיניות שלא ניתן היה לשנותן. אנגליה ביקשה לשמור על נוכחותה האסטרטגית במזרח הים-התיכון במינימום הוצאות למשרד

* מאמר זה הוגש בצורה מקוצרת כהרצאה בכנס השנתי התשיעי של הארגון ללימודי המזרח התיכון ב"Kentucky Louisville", בנובמבר 1975. נוסח אנגלי של המאמר פורסם ב"Joel S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics* (Princeton, 1980), pp. 233-260.

1 צ'נסלור לבנו כריסטופר, 1 בספטמבר 1929, Oxford, Rhodes, Chancery Papers (CP), (להלן: CP), House, Box 16/3.

2 דונם אחד שווה בערך רבע אקר.

האוצר הבריטי ולמשלם המיסים. במשך כל תקופת המנדט הוצא חלק הארי של ההוצאות האדמיניסטרטיביות על חיזוק נוכחותה האסטרטגית של בריטניה ורק מיעוטן על שיפור התנאים הכלכליים והסוציאליים של היישוב הערבי או היהודי. נוסף על כך, השלטון הבריטי עודד באופן רשמי ובלתי-רשמי את השתתפותם של "נכבדים" ערביים בהתייע-צויות שהיו קשורות בפעילויות היומיומיות של המנדט ובהכוונתן.

היהודים שמטרתם היתה הקמת בית לאומי יהודי העמידו שתי דרישות: עלייה ורכישת קרקעות. היות שבתקופות שונות נמנעה מהם בארצות מוצאם הבעלות על אדמה, מילאה רכישת קרקע בא"י לגביהם צורך אישי ולאומי. מאחר שא"י היתה חסרה אוצרות טבע, ביטחון מדיני, הון להשקעות ואוכלוסיה יציבה, כמעט ולא התפתחה בה תעשייה מקומית. לכן, היו ההקלאות והמרעה עצם קיומם של ערביי א"י. המאבק בין היהודים לערבים על קרקעות יצר איפוא באופן בלתי נמנע סיכסוך פוליטי.

למרות שעיבוד הקרקע והשליטה עליה הפכו לנושא המרכזי בסיכסוך היהודי-ערבי בא"י, הושתקו תכופות רכישת קרקעות מערבים ומכירתם ליהודים מסיבות שונות במשך תקופת המנדט. הסימביוזה הנוחה והמועילה לשני הצדדים שהתפתחה בין בעל הקרקע הערבי ובין הקונה היהודי היתה הגורם המכריע לתופעה זו. מטרתו של מאמר זה היא כפולה: לברר איך ומדוע הפכה ההגנה על הארסיסים לאלטרנטיבה שעוררה פחות התנגדות מצד הבריטים, הערבים והיהודים מאשר האיסור המוחלט על העברת הבעלות על הקרקע ליהודים לפני 1940 כאשר בקרב הערבים הפכה זו למקור של הסתייגות ושינאה; ולתעד ככל האפשר מקרים שנעקפה בהם ההגנה על הארסיסים הערביים למרות המאמצים הבלתי-נלאים של הבריטים לחסום את הפרצות בחקיקה הקיימת.

במשך העשור הראשון של המנדט הבריטי השתייכה המנהיגות המדינית של היישוב הערבי הארץ-ישראלי למעמד של בעלי הקרקעות,³ או למעמדות שהיו בעלי עניין פיננסי ישיר בקרקעות, שכללו עורכי-דין, סוחרים, מלווים בריבית ומנהיגים דתיים. הבריטים עודדו בלהיטות השקעות הון יהודי בא"י ע"י קרקעות והגירת יהודים. לא נעשו כל מאמצים מכוונים לשנות או להתערב במשטר הקרקעות בא"י מתוך רצון שלא לסכן את המשך זרימת ההון ומתוך ניסיון לשמור על יחסים תקינים עם ההנהגה הפוליטית הערבית. כל אימת שנושא איסור העברת הבעלות בקרקע התעורר באופן רציני — ב-1929, 1930, ו-1931 — היתה ידם של המוכרים הערביים והקונים היהודיים על העליונה, והם ביצעו העברות בקרקע באופן הופשי. מכירת קרקעות ליהודים באזורים שנאסר עליהם לרכוש בהם קרקעות נמשכה גם לאחר התקנת תקנות העברת קרקעות בפברואר 1940.⁴ אלטרנטיבה נוחה לאיסור העברת קרקעות צמחה מתוך בחירתה של בריטניה לספק הגנה משפטית על זכויות הארסיסים.

גם מוכרי הקרקעות הערביים וגם הקונים היהודיים חשבו את ההגנה המשפטית על הארסיסים מטרד שניתן לסובלו יותר מאשר האיסור על העברת קרקעות. למרות מאמציה החוזרים ונישנים של האדמיניסטרציה בא"י לאפשר לארסיסים להישאר

³ Yehoshua Porath, *The Emergence of the Palestine Arab National Movement, 1918-1929* (London, 1974), p. 56

⁴ כדוגמה לשיטה שהופעלה אחרי 1940, ראה את השיטות שצוינו ב-1943 במסמכי משרד המושבות (Colonial Office) (להלן: CO), (733/453/75042/9, folios 1-43).

על אדמתם, לא נתקקו כל חוקים שהעזיפו באופן בולט את האריס על בעל-הקרקע. כתוצאה מכך המשיכו המוכרים הערביים להשביע את תשוקתם לממון והקונים היהודיים — את רעבונם לקרקע שלא ידע שבעה. הבריטים האמינו כי אם לא ינקטו בצעדים למניעת סילוקם של האריסים מעל אדמותיהם, ייווצר מעמד של ליסטים ושוודדים ומעמד של פלאחים מחוסרי אדמה שיפול למעמסה מבחינה כספית על כתפי האדמיניסטרציה בא"י. נוצר צורך למנוע התפתחות זו בכל מחיר. ההגנה על האריס הטילה את האחריות לפיצויים על המוכר והקונה ולא על הממשלה הבריטית בלונדון או בא"י. הבריטים היו קצרי ראייה בהאמינם כי הקיקת חוקים תגן על זכויות האריס במקרים בהם המוכר הערבי והקונה היהודי היו עטוקים בחיפוש הדדי זה אתר זה במרץ הולך וגובר ובחשאי. הפקודות להגנת זכויות האריס סיפקו לבריטים אליבי מתועד לכך שזכויות האריס אמנם מוגנות. העובדה כי הפקודות להגנת זכויות האריס היו טעונות מדי פעם בפעם תיקונים בגלל עקיפתן הנמרצת ע"י המוכר, ע"י הקונה וע"י האריס מוכיחה כי האמצעי של הקיקת חוקים לבדם לא היה מספיק בא"י. במקרה זה שימשה הממשלה הבריטית כשופט המנסה לשווא לקבוע חוקים חדשים למשחק העברת קרקעות, שבמרוצת הזמן הפך להיות מסובך מאוד, לא ישר, ובלתי ניתן לפיקוח.

בנובמבר 1931 מנתה האוכלוסייה בא"י 1,035,821 נפש: 759,712 מוסלמים, 174,610 יהודים, 91,398 נוצרים ו-10,101 שהוגדרו כאחרים.⁵ למעלה מ-440,000 נפש התפרנסו מתקלאות, מהם 108,765 שכירים ו-331,319 נתמכו על ידם. הלוקת המפרנסים היתה כדלקמן: 5,311 (5%) התפרנסו מדמי שכירות הקלאית, 70,526 (65%) תקלאים, ו-32,539 (30%) פועלים תקלאיים.⁶ ההערכה היא כי מבין התקלאים כ-56,000 (80%) היו פלאחים, שעבדו את האדמה שהיתה בבעלותם, ו-14,000 (20%) היו אריסים תקלאיים. האדמיניסטרציה בא"י הבחינה מבחינה משפטית בין אריס שהיה לו הסכם מפורש או מכללא עם בעל-קרקע שאותה עיבד ובין פועל תקלאי שלא עיבד קרקע באופן עצמאי אך נישכר לביצוע עבודה תקלאית. ההגדרה המשפטית של האריס הורחבה בתקופת המנדט וכללה גם מספר ידוע של פועלים תקלאיים, אולם מעולם לא נחקק חוק להגנה על בעל הקרקע המעבד אותה בעצמו. האדמיניסטרציה בא"י שקלה אפשרות כזו בתחילת 1936, אולם התקיקה נדחתה כתוצאה מהשביתה הערבית הכללית שפרצה באפריל באותה השנה. לכן, מבחינה מספרית, ההגנה המשפטית שניתנה לאריסים חלה רק על חלק קטן מהפלאחים שעסקו בחקלאות. בעלי אדמה שעבדו אותה ופועלים תקלאיים לא נהנו מעולם מהגנה משפטית של ממשלת המנדט.

דרך אגב, רצוי לציין כי רבע מהעוסקים בחקלאות בצורה כל שהיא, כ-26,000 מפרנסים, היו גם בעלי הכנסה צדדית. מקבלי דמי האריסות, בעלי-אדמה שעבדוה בעצמם, פועלים תקלאיים ורועי צאן שעסקו בגידול עצי פרי ובקטיף, הפכו לאריסים אצל אחרים,

5 Government of Palestine, *Census for Palestine, 1931, Volume 1*, p. 96. הסטטיסטיקה הדמוגרפית של המבנה החברתי-כלכלי של אוכלוסיית ארץ ישראל מהימנה רק באופן חלקי. אך מחוסר אינפורמציה מדויקת יותר מירשם התושבים של ארץ ישראל מ-1931 הוא המקור המפורט ביותר העומד לרשותנו.

6 שפ, כרך 2, טבלה ט"ו, עמ' 282.

7 הנציב העליון ארתור ווקופ (Arthur Wauchope), אל פיליפ קונליפה-ליסטר (Phillip Cunliff-Lister), מזכיר המדינה לענייני מושבות, 22 בדצמבר 1932, CO 733/217/97072.

לרועי צאן ובקר ולפועלים שכירי יום, או שעבדו כחייטים, אורגים או סנדלרים. בתחילת שנות ה-30 בשעה שמספר גדל והולך של בעלי קרקע מכר חלקות קטנות בלתי-משקיות היה שינוי מקביל במספר האריסים והפועלים החקלאיים. אריסים נעקרו ממקומם בעקבות מכירת הקרקע ע"י בעליה, דבר שהשפיע על צמצום מספר הפועלים החקלאיים שעסקו בעבודה עונתית כחריש או קציר. בעלי קרקע שמכרו את כל נכסיהם הקרקעיים, במקום להפוך לשכירי-יום במקצועות בניין בערים, הגדילו את מספר האריסים היות שהעדיפו להישאר בתחום העבודה החקלאית למרות היבול הדל באותן השנים.

תהליך מכירת הקרקעות ערער בצורה ניכרת את מערכת היחסים שבין בעל הקרקע לאריס. בעל הקרקע, שלעתים היה מעוניין רק בהטבת מצבו החומרי, ראה את האדמה שברשותו כאמצעי לעשיית רווחים. היו כאלה שששו לעשות קנוניה עם הקונה היהודי במאמץ לסלק מעל אדמתם את "מכשול האריסים" לפני מסירת ההודעה לאדמיניסטרציה בדבר ביצוע ההעברה. וכאשר נמסרה לבסוף הודעה זו לשלטונות והקרקע היתה אמורה להירשם בשם בעליה החדשים, ברוב המקרים כבר לא נמצאה הוכחה פיסית לקיום קודם של אריסים.

אריסים ופועלים חקלאיים, שנמנע מהם העיסוק במקורות הפרנסה המסורתיים שלהם, נטרו איבה לא רק לחלק מבעלי הקרקע הקודמים, לסרטורים, ולמתווכים ששיתפו פעולה עם הקונים היהודיים, אלא גם לממשלת המנדט ולציונות. אולם בשל מצבם הכלכלי הירוד והעדר תמיכה מצד המעמדות הגבוהים, לא התפרצה השנאה עד לשביתה הכללית ב-1936. גורם נוסף להגברת השנאה כלפי שלטונות המנדט, מלבד תמיכתם השקטה של השלטונות בהקמת בית לאומי ליהודים, היה ההרגשה שממשלת המנדט לא דאגה להם או פגעה בהם בכוונה תחילה.⁸

להרעת יחסם של האריסים הערביים כלפי הבריטים תרמה גם אמונתם הנכונת שהם עתידים לקבל קרקע באמצעות משרד הפיתוח אגב תהליך יישובם מחדש של "מחוסרי-הקרקע" הערביים. רבים האמינו כי באמצעות תביעות שהוגשו לממשלה בתוקף הפקודה להגנת האריס מ-1933 תוחזר להם הקרקע שנלקחה מהם בתהליך ההעברה.

האריסים וההגנה עליהם, 1918—1929

המאמץ הממשי הראשון שנעשה ע"י ממשלת המנדט לשמור על הזכויות של כל המתפר-נסים מן החקלאות נעשה ב-1918 עם סגירת משרדי ספרי האחוזה בא"י. תחת השלטון העות'מאני לא ניתנה לאריסים כל הגנה משפטית מיוחדת אף שניתנה הגנה מסוימת לבעלי-חוב בתוקף חוק מ-1871, ובמצרים בתוקף חוק חמשת הפדאנים מ-1912. החוק המצרי, למרות שניסה להתמודד עם בעיית החובות, נעקף בהצלחה גם ע"י הפלאחים וגם ע"י המלווים בריבית.⁹ בא"י לפני מלחמת-העולם הראשונה יכלו בעלי קרקעות

⁸ הנציב לענייני קרקעות אל המזכיר הראשי, 12 במאי 1931, גנוז מדינת ישראל (להלן: ISA), Box 3280/file 2; ראה הערה 11.

⁹ Gabriel Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago, 1969), p. 75. אף בעבר-הירדן, בטוריה ובעיראק לא התקיימה כל הגנה על אריסים. בדומה לא"י, נהג בעל הקרקע בעבר-הירדן להפסיק את התחייבויותיו על פי החוזה עם אריסיו בתום כל שנה. בטוריה, ההגנה המשפטית הראשונה ניתנה לאריסים ב-1958 והיא הסדירה את

ערביים לסלק אריסים מבלי לתת להם פיצויים וגם עשו כן בפועל¹⁰. יתר על כן, כאשר הועברה הקרקע יכלו הבעלים החדשים לסלק אריסים, ואמנם הקונים היתנו בעת רכישת הקרקע שתהיה פנויה מאריסים¹¹.

מאחר ופלאחים רבים מישכנו את קרקעותיהם באופן בלתי פורמלי לפני מלחמת העולם הראשונה ובמהלכה כדי לקנות פטור משירות צבאי מקציני הגיוס, עיקול קרקעות אלה על-ידי הנושים היה גורם לכך שממשלת המנדט היתה נאלצת לתת סעד לאלה שסולקו מעל אדמותיהם²¹. מסיבה זו ומחמת אי-הסדר האדמיניסטרטיווי שנגרם בעקבות נסיגתו של הצבא התורכי מא"י, הכריז המימשל הצבאי הבריטי בנובמבר 1918 שכל העסקות הקרקעיות בטלות וסגר את כל משרדי מירשם המקרקעים הנפתיים.

פירסום ההודעה הפומבית באפריל 1919 היה בגדר הודאה מצד המימשל הצבאי בכך שהאיסורים נעקפים. גראה כי שטרי חוב או תעודות משפטיות אחרות המאשרות קיומו של חוב מומשו בצורה כזו שלבעל החוב ניתנה האפשרות לשלם את הסכום הנקוב בשטר או למכור את אדמתו או חלק ממנה — בתורת פירעון החוב — במועד מאוחר יותר, כנראה משעה שעסקות קרקעיות תהיינה שוב תקפות מבחינה רשמית. מחמת מצוקה כלכלית ביקש פלאח אחד לשלם את מקדמת חובו בכמות מסוימת של שמן זית. מיכניום אחר לעקיפת איסור העברת קרקע היה כרוך בכך שהמוכר המיועד חתם על יפוי-כוח בלתי חוזר שאיפשר לממשו בעתיד¹³. למרות ההצלחה הניכרת בעקיפת איסור העברת קרקעות הושגה המטרה הסופית של מניעת נישול הפלאחים מעל אדמותיהם בין השנים 1918—1920. הצלחה זו היא תוצאה של מחסור בהון בא"י (לרכישת קרקעות) יותר מאשר שמירה נמרצת על זכויות הפלאחים; אך אין זאת אומרת שהאדמיניסטרציה הבריטית התכוונה לפגוע בפלאחים למרות שהואשמה בכך¹⁴. המנהגים המקומיים, דרכי הניהול והמוסכמות לא היו מוכרים לאנשי הצבא הזרים שתפקידם היה לקיים ללא דיחוי את הסטטוס-קוו הפוליטי והכלכלי.

היחסים בין בעל הקרקע לאריס. בעיראק, פירט חוק מ-1933 את זכויותיהם ואת חובו-תיהם של האריסים, אולם איפשר לבעל הקרקע להחזיק את האריס כל עוד לא שילם את חובו. מידע נוסף על מצב האריסים בארצות הנ"ל ראה: הארכיון הציוני המרכזי (להלן: Recard Group S25/file 3490; Eva Garzouzi, "Land Reform in Syria", *CZA Middle East Journal* vol. 17 (1963), pp. 83—90; Saleh M. Dabbagh, "Agrarian Reform in Iraq", *American Journal of Economic and Social History*, vol. 28 (1969), pp. 61 76. ראה גם: Andre Latron, *La vie rural en Syrie et au Liban* (Beirut, 1936).

- 10 תזכיר של מר בנט (Bennett) ממחלקת הקרקעות של א"י, יוני 1930, ISA, Box 3768/file 4.
- 11 League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes*, 28 October 1924, p. 58.
- 12 Great Britain, *Report on Palestine Administration July 1920 — December 1921*, 1922, p. 110.
- 13 *Proclamations, Ordinances, and Notices Issued by OETA-South to August 1919* (Cairo, 1920), pp. 31-32; ISA, Box 3744/file R525.
- 14 "הצהרה של הוועד הערבי המתנגדת לספר הלבן הבריטי מאוקטובר 1930", בתוך: עבד אלוהאב אל-כיאל, ות'אאק אל-מקאומה אל-פלסמיניה אל-ערבייה ד' אל-אחת'אל אל-בריטאני ואצ-צהויניה, 1918—1939 (ביירות, 1968), עמ' 192.

כאשר פקודת העברת קרקעות מ־1 באוקטובר 1920 אישרה את פתיחתם מחדש של משרדי מירשם המקרקעים טרם נעשו כל סידורים להבהרת המצב המסובך של הבעלות הקרקעית וסדרי אחזקת הקרקע בא"י. לא הוגשה כל הצעה לעריכת סקר קרקעות ולא נערך כל סקר כזה. לפקודה היו שלוש מטרות: לצמצם את הספסרות בקרקעות, להבטיח שפרט או קבוצה יוכלו לעבד קרקע, ולהבטיח את זכותם של בעלי חלקות קרקע קטנות וארסיים לעבד את האדמה שברשותם. כדי לפקח על מימוש מטרות אלה קבע החוק כי דרושה הסכמת מושל המחוז לכל העברת קרקע.

הפקודה היתה החיקוק הראשון של האדמיניסטרציה הבריטית האזרחית שנועדה לקשור את בעל הקרקע ואת הארסי אל אדמתם. מאז שנות השמונים של המאה הקודמת נהוג היה להעביר ארסיים מזולקה אחת לשנייה על בסיס עונתי מכיוון שבעלי הקרקעות חששו שארסייהם עלולים לרכוש זכויות בעלות מכוח חוקה ממושכת על האדמה שעיבדו. שיטה זו גרמה למספר ארסיים לנטוש קרקעות שעיבדו בעמק יזרעאל ולהפוך לארסיים על אדמת הסולטאן בבית-שאן מקום שבו שיטה זו לא היתה נוהגת.¹⁵ סעיף 6 של הפקודה קבע כי מושל המחוז "לא יתן את הסכמתו להעברת קרקע עד שיובטח להנחת דעתו כי במקרה של קרקע תקלאית האדם המבצע את ההעברה, אם הקרקע בבעלותו או הארסי, אם הקרקע נמסרה לו בחכירה, שמר לעצמו מספיק אדמה במחוז או בכל מקום אחר, כדי לקיים את עצמו ואת משפחתו". הכמות המדויקת של הקרקע שאמורה להישאר בידי בעל הקרקע המעבדה בעצמו לא נקבעה במסמרות היא היתה שונה בהתאם לאיזור ולטיב הקרקע כפי שייקבע ע"י מושל המחוז.

בכוונה להפחית את הספסרות בקרקעות, אסרה פקודת העברת קרקעות בבירור על מושל המחוז לתת את הסכמתו להעברה כאשר שווי הקרקע היה מעל ל-3,000 לירות מצריות או השטח עלה על 300 דונם באדמה תקלאית. לנציב העליון היתה הסמכות לבטל את החלטתו של מושל המחוז להתיר העברת קרקע. התערבות ממשלתית זו בתהליך ההעברה עוררה עליה את רוגום של בעלי קרקעות ערביים, שרבים מהם היו שקועים בחובות כבדים בתום מלחמת-העולם הראשונה. בעלי הקרקעות ויורשיהם השתוקקו מאוד לבטל את כל ההגבלות האלו; הם מעולם לא גילו כל התלהבות ביחס אליהן.¹⁶ רבים רצו לעסוק ללא הפרעה בספקולציות קרקעיות לשם עשיית רווחים או למטרות אישיות בעוד אחרים היו להוטים למכור חלק מאדמותיהם למהגרים יהודיים.

גם היהודים לא גילו התלהבות כלפי ההגבלות על העברת קרקע שהוטלו ע"י הממשלה. ארגונים רשמיים לרכישת קרקעות כגון חברת הכשרת היישוב בא"י, עמדו על סף העברת 65,000 דונם בעמק יזרעאל שהיו בבעלות משפחת סורסוק מביירות. משרד המושבות היה ער לאפשרות של סילוק הארסיים והציע שיינתנו ערבויות להגנתם. הידיעה כי סכומי כסף ניכרים אינם עומדים לרשות היישוב היהודי באותה עת לצורך רכישת שטחי

George Post, "Essays on Sects and Nationalities of Syria and Palestine-Land Tenure", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* (April, 1891), p. 106; Alfred Sursock, *Memorandum on Sursock Lands*, 30 September 1921, ISA, Box 3544/file 21; Arthur Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet* (Berlin, 1917), pp. 64-65. הנציב העליון הרברט סמואל אל מזכיר המדינה לענייני המושבות, 22 בנובמבר 1921. Note on the Palestine Land H.F. Downie; CO 733/7/58411. *Problem*, 8 March 1935, CO 733/272/75072.

קרקע גדולים אחרים גרמה לכך שמשרד המושבות העריך כי ביטול ההגבלות על העברת קרקע לא תסכן ביותר את עתיד האוכלוסיה הערבית.¹⁷ ללא כל התנגדות מצד הנציגים הערביים בישיבת המועצה המייעצת שנערכה ב-6 בדצמבר 1921 ובהתאם להוראות משרד המושבות בעניין הגנת האריסים, תוקנה הפקודה מ-1920 והוגבלה התערבות הממשלה בהעברת קרקעות.¹⁸

בצורתה המתוקנת של הפקודה, שהיתה בתוקף עד לביטולה ביוני 1929, הוסרו כל ההגבלות על הגודל ועל הערך הכספי של הקרקע נשוא ההעברה. פקודת העברת קרקעות (תיקון) מדצמבר 1921 לא סיפקה יותר הגנה משפטית לאדם המעביר קרקע שבבעלותו, בין אם היה בעלים לחלקת קרקע גדולה שסיפקה עודפי תוצרת לשוק ובין אם היה בעלים לחלקה קטנה שהוא עיבדה בעצמו. כן לא ניתנה כל הגנה לפרעל החקלאי. רק האריס, שלא היתה לו כל הגדרה משפטית בפקודה זכה להגנה. לפי הערכתנו, יותר מ-80% מהאוכלוסיה, שעיקר פרנסתה היתה על החקלאות לא זכתה להגנה משפטית באותה העת או מאוחר יותר בשנות השלושים כאשר ההגנה על האריסים הורחבה למראית-עין.

ההגנה המשפטית שניתנה לאריסים בין השנים 1921—1929 נעקפה באופן שיטתי ע"י בעלי הקרקע הערביים וע"י הקונים היהודיים. פקדים בריטיים, שהגנת האריסים היתה בסמכותם, לא יכלו לפקח על יישום הסעיפים הנוגעים לחלקות הקרקע שנועדו למחיה היות ולא היה בידם כל מידע באשר לבעלות על הקרקעות בא"י, למצב האריסים ולשימוש בקרקע. בתקופה שבין התחלת המו"מ על רכישת קרקע שנמשך לעיתים חודשים ואף שנים, ועד להודעה הרשמית לאדמיניסטרציה ביחס להעברת הקרקע, בתקופה זו נעקפו זכויות האריסים בקלות. בעדותו בפני ועדת שאו (Shaw) העיר ראש מינהל הקרקעות:

"המוכר מופיע ועורך חוזה מכר וקנייה עם היהודים. לנו לא ידוע דבר על כך עד למועד מאוחר יותר, 4, 5 או 6 חודשים, שעה שהעיסקה מובאת למשרד. אז אנחנו מורים לפקיד המתווה להגיש דו"ח בנוגע לאריסים. הוא יוצא לכפר ובמקרים מסוימים הוא מגלה שהאוכלוסיה כולה עקרה מהכפר. הם [האריסים] קיבלו סכום כסף מסוים ונעלמו, ואנחנו לא יכולנו להגיש להם כל הגנה. במקרים אחרים נתברר שאחוז ניכר של האוכלוסיה נעלם עוד לפני שהעיסקה הגיעה אלינו, ולא יכולנו לגלות מי היו האריסים; לא היה להם כל חוזה בכתב, ואנחנו לא ידענו מהם הפיצויים שהם קיבלו".

לאור תעודות מתברר כי הרוב המכריע של האריסים העדיף פיצויים כספיים על פני קרקע למחיה. יתר על כן, בניגוד לעדותו של מנהל מחלקת הקרקעות, ידעה האדמיניסטרציה בא"י במקרים מסוימים מה היו הפיצויים שנתקבלו ע"י האריסים היות שהסכמים בין סוכנים לרכישת קרקעות יהודיים לבין אריסים ערביים נרשמו אצל הנוטריון

17 פרוטוקול שנכתב ע"י מילס (Mills) ממשרד המושבות, ללא תאריך, CO 733/7/58411.
18 פרוטוקול מהישיבה ה-13 של הוועדה המייעצת, CO 733/8/63972.
19 Great Britain, *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929* (Shaw Report), Cmd. 3530, March 1930, p. 115. השווה: League of Nations, *Permanent Mandates Commission-Minutes*, 6 June 1930, p. 61; בכפרים ח'נייפיים, סולם,

הציבורי במשרדי הנפה המקומיים של הממשלה²⁰. קשה להוכיח דבר קיומו של קשר מצידם של פקידי האדמיניסטרציה לסיכול מכוון של ההגנה על הארס, אולם אי אפשר לבטל לחלוטין את האפשרות שהיתה קיימת נטייה כלשהי לפרקטיקות עסקיות מסורתיות. סכום הכסף שניתן לארסים הערביים כפיצוי על פיגוי הקרקע לפני העברת הבעלות עליה באופן רשמי היה, לעיתים קרובות, שווה להכנסתו השנתית של הארס לאחר ניכוי דמי השכירות, מיסים ותשלום חובות. ההכנסה השנתית של ארס הוערכה בין 9 ל-30 לא"י²¹. ממוצע הפיצויים ששולמו ל-688 הארסים שהועסקו ע"י משפחת סורסק היה כ-40 לא"י לארס ולמשפחתו²². סכום הפיצויים הוערך בדרך כלל על בסיס שטח הקרקע המעובדת ע"י הארס במונחים של פדאגים של קרקע חרושה. במקרים שבהם היו מעורבים פועלים חקלאיים שישבו על הקרקע בלי זכות חוקית לפיצויים כלשהם, שילמו הקונים היהודיים, במקרים מסוימים, סכומי כסף בשיעור של 5-15 לא"י כדי לאפשר להם להתקיים עד שימצאו עבודה במקום אחר. תברת הכשרת היישוב בארץ ישראל נהגה לשלם סכומים נכבדים למוז'תארי הכפרים כדי שישכנעו את הכפריים לפנות את אדמותיהם²³.

תשלומי הפיצויים לארסים גדלו ככל שהתפשטה ההגנה המשפטית, וככל שהארסים היו מודעים יותר לזכויותיהם המשפטיות וככל שהצטמצם שטח הקרקע שניתן לקנייה והאמיר מחיר הקרקע²⁴. כדי לזרז את פיגוי הקרקעות הנרכשות שילמו סוכני המוסדות היהודיים לרכישת הקרקע סכומים נוספים לארסים לשם מימון מיסים, חובות, ותמורת יכול שטרם באסף.

מספר בלתי ידוע של ארסים קיבל חלקות קרקע אחרות על פי הוראות פקודת העברת קרקעות (תיקון), 1921. מאוחר יותר הם המירו אותן בפיצויים כספיים ועקרו מן האזור כחפשמ תעסוקה בחקלאות במקום אחר, או שעברו לכפרים שכנים שבהם הם התקיימו כשכירי יום, או שעברו למרכזים העירוניים ושם הועסקו בעבודות בניין. ארסים רבים, שקיבלו פיצויים כספיים, היגרו מזרחה, הרחק מההתיישבות היהודית²⁵.

תל-תורה, וג'באתא בעמק יזרעאל שניקנו ממשפחת סורסק ב-1925, פיגו הכפריים את אדמותיהם לפני שנמסרה התודעה לאדמיניסטרציה על העברת הבעלות.

20 ראה נספח 1

21 Government of Palestine, *Report of a Commission on the Economic Condition of Agriculturalists in Palestine and Fiscal Measures of Government in Relations Thereto*, 1930, p. 44; Arthur Ruppin, "Jewish Land Purchase and their Reaction upon the Condition of the former Arab Cultivators", CZA, S25/4207

22 ראה נספח 2. יש צורך במחקר נוסף כדי לקבוע את המספר המוחלט של הארסים הערביים שקיבלו פיצויים כספיים בגין פיגוי האדמות שעברו.

23 יהושע חנקין, סוכן יהודי לרכישת קרקעות, אל המשרד המרכזי של החברה להכשרת היישוב בא"י, 11 במאוס 1932, CZA, S25/7620.

24 החברה להכשרת היישוב בא"י אל ההנהלה הציונית בא"י, 5 במאי 1925, CZA, S25/685; S. Kaplansky, "The Land Problem in Palestine", 1929, CZA, Z4/3444/III. פרוטוקול מיישיבת הדירקטוריון של הקק"ל, 28 בדצמבר 1928, CZA, KKL 5/Box 1048. ב-1925 העלה סכום הפיצויים ששולם לארסים את מחיר רכישת אדמה חקלאית ב-15%; ב-1930 התקרב הסכום ל-20% נוספים, וב-1938 חייב דונם קרקע שעלה ל-5 לא"י תשלום סכום נוסף של 2 לא"י.

25 בנט, מזכירו של סיר ג'וזף הופסימפסון (John Hope-Simpson) אל ג'וזף סטאבס (John

כך, בשנות העשרים, נוצרו תקדימים להגנת המשפטית של האריס, שיושמו בהמשך תקופת המנדט. הגנה משפטית ניתנה רק לאחוז קטן מאוד מהאוכלוסיה התקלאית; קשר ההוגאה בין המוכר לקונה סייע לעקיפת זכויות האריסים; אריסים קיבלו ברצון פיצויים כספיים עבור פינוי הקרקע שעיבדו; והקונה היהודי התחזק בדעתו כי אין קרקע שלא ניתן לרכשה ובלבד שיוצע המחיר המתאים.

הפקודה להגנת האריס, 1929 והתיקונים בה

בשלהי 1926 הכירו פקידי מחלקת הקרקעות הממשלתית בחוסר היעילות של ההגנה הקיימת על האריס ובצורך לצמצם את עקיפת פקודת העברת קרקעות (תיקון) מ-1921. לפני שהוגשה הצעת החוק גועץ הנציב העליון לורד פלומר (Plumer) עם ראש ההסתדרות הציונית בא"י. לא רק שלא נועצו בוועד-הפרעל הערבי בא"י בקשר לכוונה לסתום את הפרצות הקיימות בפקודת הגנת האריס; אף לא ביקשו את חוות דעתו על הצעת החוק כפי שביקשו מן ההסתדרות הציונית בא"י. ההסתדרות הציונית בא"י התעניינה מאוד בכל הנוגע לצורה ולתוכן של כל הצעת חוק העוסקת באריסות מתוך רצון למנוע קובלנות ערביות לגיטימיות בעקבות רכישת קרקעות ע"י יהודים וכדי להבטיח לעצמה שכל תיקוקה כזו לא תכשיל רכישת קרקעות והתיישבות יהודית בא"י.

לפחות מאוגוסט 1928, כאשר הופיעה הטיוטה של הפקודה להגנת האריס, ועד לפירסומה ביוני 1929, תרמה ההסתדרות הציונית בא"י באופן פעיל לתיקונים בהצעת החוק. האדמיניסטרציה בא"י לא התמצאה כלל בפרטים הקשורים לתהליך מכירת קרקעות. עובדה זו, נוסף על מדיניותה המוצהרת, כפי שהוגדרה בסעיפי המנדט, להיוועץ ביישוב היהודי בכל מה שקשור בהקמת בית לאומי יהודי, איפשרה את המשך רכישת הקרקעות, ללא הגבלה, ותשלום פיצויים ע"י יהודים.

לכן, אין זה מפתיע שהפיצויים בקרקע לא היו חובה על פי הפקודה להגנת האריס, 1929. ניתן תוקף משפטי לפרקטיקה של מתן פיצויים בכסף. עד אז היה מקובל להציג בפני המשרד למירשם מקרקעים הסכם מכירה המוכיח כי הקרקע היתה פנוייה מכל שיעבוד או תביעה מצד האריסים, ואילו הפקודה החדשה דרשה מבעל הקרקע הודעה בכתב ביחס למכירת הקרקע לפחות שנה אחת לפני סיומה של אריסות בפועל. במקרים שבהם לא שילם האריס את דמי השכירות תוך תקופה סבירה, או שלא עיבד את האדמה כראוי, או שהוכרו כפושט-רגל, לא נדרשה הודעה בכתב כאמור לעיל. מיוני 1929 ועד שלהי 1932 לא הובא לידיעת הנציב העליון שום מקרה שבו מזכרו אריס כפושט-רגל או שאריס לא עיבד את הקרקע כראוי והוצאה נגדו פקודת פינוי ע"י בעל הקרקע²⁶.

למרות שהפקודה להגנת האריס דורשת מבעל הקרקע לשלם פיצויים הוגנים עבור שיפורים בקרקע שנעשו ע"י האריס, לא יכול היה שום אריס לקבל פיצויים כאלה, במקרה של פינוי, אלא אם כן נתן בעל הקרקע מראש את הסכמתו בכתב לשיפורים

Stubbs) מנהל מחלקת הקרקעות, 4 ביולי 1930, ISA, Box 3768/file 4, League of Nations,

Permanent Mandates Commission-Minutes, 22 June 1926, p. 116

26 הנציב העליון ווקופ אל פיליפ קוניפה-ליסטר, מזכיר המדינה לענייני המושבות, 22 בדצמבר

1932, CO 713/217/97072.

אלה או שהאריס הודיע בכתב לבעל הקרקע על כוונתו לבצע שיפור מסוים. במקרים המעטים בהם בוצעו שיפורים ע"י אריסים ותיקים והסכמים נערכו בין בעל הקרקע או סוכנו המקומי לבין האריס, נערכו ההסכמים ברובם בעל-פה ולא בכתב. הפקודה להגנת האריס הגנה על בעל הקרקע בכך שאיפשרה לו להודיע לאריס בכתב שנה מראש על העלאת דמי השכירות, ובמקרה שהאריס לא רצה או לא יכול היה לשלם את התוספת היה עליו לפנות את הקרקע בתאריך שבו נכנסה לתוקפה העלאת דמי השכירות. אם קיבל האריס הודעה על פינוי, יכול היה בעל הקרקע לשלם פיצויים לאריס היוצא עבור הכשרת הקרקע לקראת עונת היבולים הבאה, או — לחילופין — רשאי היה בעל הקרקע לצפות שהוא יוכל למכור את הקרקע, כשהיא פנויה מכל שיעבוד או תביעה מצד האריס, על-ידי מתן הודעה בכתב כנדרש לאריס הצייתן, והודעה על העלאת דמי השכירות לאריס העיקש, להכשיר את הקרקע לקראת עונת היבולים הבאה ולקבל מהקונה פיצוי עבור הכשרת הקרקע או עבור היבול שטרם נאסף.

באפריל 1929, רכשה הקרן הקיימת לישראל (הקק"ל) 30,000 דונם בואדי חווארת דרומית לחדרה. עתידם של 1,200 בדווים שאיכלסו בתקופות שונות חלקים משטח זה הדיאג מאוד את האדמיניסטרציה בא"י, במיוחד את הנציב העליון צ'נסלור, את חברי ועדת שאו, (Shaw), ואת סיר ג'והן הופ-סימפסון (John Hope-Simpson) ²⁷. היווצרותה של אוכלוסיה ערבית חסרת קרקע בעקבות מכירת קרקע ערבית לקונים יהודיים הדיאגה מאוד את צ'נסלור. הוא ביקש, מטעמים מוסריים ומעשיים גם יחד, להפסיק תהליך של מכירת קרקעות באמצעות הסכמי מכר שהיה להם גוון של קנוניה בין ערבים ליהודים. צ'נסלור לא יכול היה להבין כיצד תביעותיהם של יהודים תושבי פולין או רוסיה לקרקע בא"י היו עדיפות על תביעותיהם של פלאחים ערביים מקומיים. יתר על כן, בתפקידו כנציב העליון הוא לא היה יכול להרשות את הפיכתם למעמד של מתוסרי קרקע, דבר שעלול לגרום לצמצום בהכנסות המדינה, ובסופו של דבר גם להפוך לאיום אפשרי על יציבות הארץ ²⁸.

התעניינותו המתמדת של צ'נסלור במצבו של הפלאח הערבי הכשילה ניסיון כושל להעניק לערביי ארץ ישראל זכויות השוות לאלה שניתנו ליישוב היהודי בתוקף סעיפי המנדט ²⁹. במאוס 1930 הכיר צ'נסלור בעובדה כי הפקודה להגנת האריס אין בה כדי לספק הגנה יעילה על הפלאחים הערביים. הוא התרשם במיוחד מהעובדה שהקק"ל רכשה את הקרקעות הנ"ל בתהליך חוקי של מכירה פומבית על-פי צו של בית-המשפט המחוזי בשכם שהוכרו בעקבות קנוניה בקשר לחוב משכנתא ³⁰. אריסים על אדמות כאלה לא היו בעלי זכות אריסות ולכן ניתן היה לפנותם ³¹. צ'נסלור הבין גם שבעלי קרקעות

27 ד"ח שאו, עמ' 123; פרוטוקול של המועצה המבצעת של ממשלת ארץ ישראל, 17 בינואר 1930 ו-7 בפברואר 1930, CO 814/26.

28 צ'נסלור למזכיר המדינה לענייני המושבות, 5 במאוס 1931, CO 733/240/87402 (I); חיים ארלוזורוב, יומן ירושלים (תל-אביב, 1953), עמ' 20. צ'נסלור אל כריסטופר (Christopher), 15 בינואר 1930, CP, Box 16/3; הופ-סימפסון אל צ'נסלור, 26 ביוני 1930, CP, Box 15/2. על גישתו של צ'נסלור כלפי המנדט ראה איגרתו מ-17 בינואר 1930, CO 733/182/77050 part II.

30 א. אשבל, ששים שנות הכשרת היישוב (ירושלים, 1969), ע"ע 81—88.

31 פסקדין, 11 ביוני 1930, CO 733/190/77182; Michael F. J. McDonnell, *Law Reports of Palestine 1920-1933* (London, 1934), pp. 471-473.

גורמים להפסקת אריסות ע"י העלאת דמי השכירות לשיעורים שהאריסים אינם מסוגלים לשלם. נוסף לכך, היה ברצונו להפסיק מכירת קרקעות בגודל שמעל ל-1,000 דונם ובכך לחזור לעיקרון שנכלל בפקודת העברת קרקעות מ-1920. בטיטה לתיקון הפקודה להגנת האריס מ-1929, ביקש צ'נסלור לתזק את ההגנה על האריס.³²

בניגוד לקודמיו ויורשיו בארמון הנציב בירושלים, הוא לא פחד מהתגברות רוגום של בעלי הקרקעות הערביים שרצו למכור את אדמתם ללא מכשול. אולם צ'נסלור נכשל במאמציו. הבריטים היו צריכים בראש וראשונה להתחשב בהשלכות של פירסום דרו"ח שאו במאוס 1930, שהצטיין בהתנגדותו להתיישבות היהודית, על המצב הפוליטי הפנימי ועל ממשלת המיעוט של רמוי מקדונלד (Ramsay MacDonald).³³ בהצעה השנייה מתוך שש הצעות חקיקה של צ'נסלור העוסקות בקרקעות, הומלץ על איסור מכירת קרקע ע"י ערבי ליהודי, ובכך עורר נושא רגיש מאוד מבחינה מדינית משום שהיה בהצעתו יסוד של הפליה על בסיס גזעי ודת, דבר שנאסר ע"י סעיף 15 של המנדט.³⁴ מאחר ודרו"ח שאו דרש חקירת כל ההיבטים הקשורים בהגירה וביישוב קרקעות ע"י מומחה (הדרו"ח של סיר ג'וזף הופ-סימפסון מאוקטובר 1930) הושתתה כל החקיקה הקרקעית עד להצהרת מדיניות הממשלה הבריטית שהופיעה בספר הלבן של פספילד.

הצעותיו של צ'נסלור נאלצו לחכות. בעוד שהספר הלבן של פספילד מאוקטובר 1930 האשים את ההתיישבות היהודית ביצירת מעמד של ערבים מחוסרי קרקע ורמו על חקיקה שתאסור על העברת בעלות בקרקעות, ביטל מכתבו של מקדונלד מפברואר 1931 רמזים אלה. הדיבר היחיד שנמצא בעיון היה פיקוח זמני על מכירות והעברות של קרקעות.³⁵ בעזרת קשריו במשרד המושבות, הצליח היישוב היהודי לתרגם את המחשבה בדבר "פיקוח זמני" להגדרה מחדש של ההגנה על האריסים, שהיתה רחוקה מאוד מהגבלת ההתיישבות היהודית כפי שתוכננה ע"י צ'נסלור.

הסוכנות היהודית המורחבת דרשה בעקבות התייעצות איתה על פירוש הספר הלבן של פספילד בתקופה שבין נובמבר 1930 לפברואר 1931, להמשיך ולקיים עמה התייעצויות כדי לסכל את הצעותיו של צ'נסלור בכל הנוגע להגבלות על העברות קרקע. מתוך חשש של גרימת עלבון ליהודים קודם להגשת הדרו"ח השנתי לחבר הלאומים, איפשר משרד המושבות לדר'ר זליג ברודצקי (Selig Brodetsky), ללואיס נמיר (Lewis Namier), ולציונים אחרים להשתתף לעתים תכופות בעריכת התיקונים בהקיקה הקרקעית.³⁶

32 ראה טיטה של הפקודה לתיקון פקודת האריסים (הגנה) בצ'נסלור אל לורד פספילד (Passfield), מזכיר המדינה לענייני המושבות, 29 במאוס 1930, CO 733/182/77050 Part II.

33 Gabriel Sheffer, "Intentions and Results of British Policy in Palestine: Passfield's White Paper", *Middle Eastern Studies*, vol. 9 (January 1973), pp.43-60.

34 ראה הצעת החוק להעברת קרקע ב-CO 733/182/77050 Part II.

35 League of Nations, *Permanent Mandates Commission — Minutes*, 15 June 1931, pp. 78-80.

36 פרוטוקול שנכתב ע"י ג'וזף שקבורג (John Shuckburgh) ממשרד המושבות, 22 במאי 1931, ופספילד אל צ'נסלור, 22 באפריל 1931, CO 733/199/87072 Part II. לואיס נמיר מהנהגלה הציונית בלונדון אל חיים ויצמן, 20 בינואר 1931, CZA, S25/7455; מזכיר המדינה לענייני המושבות אל הנציב העליון, 29 בינואר 1931. והנציב העליון אל מזכיר המדינה לענייני המושבות, 31 בינואר 1931, CP, Box 13/5.

גורמים להפסקת אריסות ע"י העלאת דמי השכירות לשיעורים שהאריסים אינם מסוגלים לשלם. נוסף לכך, היה ברצונו להפסיק מכירת קרקעות בגודל שמעל ל-1,000 דונם ובכך לחזור לעיקרון שנכלל בפקודת העברת קרקעות מ-1920. בטיטה לתיקון הפקודה להגנת האריס מ-1929, ביקש צ'נסלור לתזק את ההגנה על האריס.³²

בניגוד לקודמיו ויורשיו בארמון הנציב בירושלים, הוא לא פחד מהתגברות רוגום של בעלי הקרקעות הערביים שרצו למכור את אדמתם ללא מכשול. אולם צ'נסלור נכשל במאמציו. הבריטים היו צריכים בראש וראשונה להתחשב בהשלכות של פירסום דו"ח שאו במאוס 1930, שהצטיין בהתנגדותו להתיישבות היהודית, על המצב הפוליטי הפנימי ועל ממשלת המיעוט של רמוי מקדונלד (Ramsay MacDonald).³³ בהצעה השנייה מתוך שש הצעות חקיקה של צ'נסלור העוסקות בקרקעות, הומלץ על איסור מכירת קרקע ע"י ערבי ליהודי, ובכך עורר נושא רגיש מאוד מבחינה מדינית משום שהיה בהצעתו יסוד של הפליה על בסיס גזעי ודת, דבר שנאסר ע"י סעיף 15 של המנדט.³⁴ מאחר ודו"ח שאו דרש הקירת כל התיבטים הקשורים בהגירה וביישוב קרקעות ע"י מומחה (הדו"ח של סיר ג'וזף הופ-סימפסון מאוקטובר 1930) הושתתה כל החקיקה הקרקעית עד להצהרת מדיניות הממשלה הבריטית שהופיעה בספר הלבן של פספילד.

הצעותיו של צ'נסלור נאלצו לחכות. בעוד שהספר הלבן של פספילד מאוקטובר 1930 האשים את ההתיישבות היהודית ביצירת מעמד של ערבים מחוסרי קרקע ורמו על חקיקה שתאסור על העברת בעלות בקרקעות, ביטל מכתבו של מקדונלד מפברואר 1931 רמזים אלה. הדיבר היחיד שנמצא בעיון היה פיקוח זמני על מכירות והעברות של קרקעות.³⁵ בעזרת קשריו במשרד המושבות, הצליח היישוב היהודי לתרגם את המחשבה בדבר "פיקוח זמני" להגדרה מחדש של ההגנה על האריסים, שהיתה רחוקה מאוד מהגבלת ההתיישבות היהודית כפי שתוכננה ע"י צ'נסלור.

הסוכנות היהודית המורחבת דרשה בעקבות התייעצות איתה על פירוש הספר הלבן של פספילד בתקופה שבין נובמבר 1930 לפברואר 1931, להמשיך ולקיים עמה התייעצויות כדי לסכל את הצעותיו של צ'נסלור בכל הנוגע להגבלות על העברות קרקע. מתוך חשש של גרימת עלבון ליהודים קודם להגשת הדו"ח השנתי לחבר הלאומים, איפשר משרד המושבות לד"ר זליג ברודצקי (Selig Brodetsky), ללואיס נמיר (Lewis Namier), ולציונים אחרים להשתתף לעתים תכופות בעריכת התיקונים בחקיקה הקרקעית.³⁶

32 ראה טיטה של הפקודה לתיקון פקודת האריסים (הגנה) ב'צ'נסלור אל לורד פספילד (Passfield), מזכיר המדינה לענייני המושבות, 29 במאוס 1930, CO 733/182/77050 Part II.

33 Gabriel Sheffer, "Intentions and Results of British Policy in Palestine: Passfield's White Paper", *Middle Eastern Studies*, vol. 9 (January 1973), pp.43-60.

34 ראה הצעת החוק להעברת קרקע ב'CO 733/182/77050 Part II'.
35 League of Nations, *Permanent Mandates Commission — Minutes*, 15 June 1931, pp. 78-80.

36 פרוטוקול שנכתב ע"י ג'וזף שקבורג (John Shuckburgh) ממשרד המושבות, 22 במאי 1931, ופספילד אל צ'נסלור, 22 באפריל 1931, CO 733/199/87072 Part II. לואיס נמיר מהנהגלה הציונית בלונדון אל חיים ויצמן, 20 בינואר 1931, CZA, S25/7455; מזכיר המדינה לענייני המושבות אל הנציב העליון, 29 בינואר 1931, והנציב העליון אל מזכיר המדינה לענייני המושבות, 31 בינואר 1931, CP, Box 13/5.

הצעת החוק שנועדה לאסור העברת קרקע בצד אישור הפקודה להגנת האריס לא רק הגבירה את מספר המכירות החודשי של קרקעות לקונים יהודיים, אלא גם גרמה לכך שבעלי קרקע ערביים סירבו להחכיר קרקע לאריסים קבועים³⁷. מספר בעלי קרקעות, מחשש לאיסור העברת קרקע, לא רצו לכבול את עצמם וליצור מכשול בפני העברת קרקע ע"י התקשרות לאריסים כאלה. ירידה מתמדת בהיצע של שטחי קרקע גדולים בלתי מיושבים או מיושבים בחלקם, במקביל לאישור הפקודה להגנת האריס, אילצו מוסדות רכישה יהודיים רבים להתרכז בקניית קרקע מבעלי חלקות קטנות לאחר שתלקות אלו רוכזו לכלל חלקות גדולות ע"י מתווכים וסרסורי קרקע ערביים.

סותרים וקונים אלה, שהיו מעוניינים בהעברת קרקע ללא הפרעה בכל מחיר, התנגדו נמרצות לכל פיקוח ממשלתי מרכזי. החקיקה שהוצעה ע"י צ'נסלור נועדה להטיל הגבלות תמורות על אמצעי רכישת קרקע על-ידי יהודים ומכירתה על-ידי ערבים. הסוכנות היהודית והמוסדות לרכישת קרקע המסונפים אליה לא היו מעוניינים באישור הנוסח המתוקן של הפקודה להגנת האריס או בפיקוח על העברת קרקע שנועדו להבטיח את זכויות האריסים בתקופת הביניים שבין החתימה על האופציה לרכישת הקרקע לבין ביצוע ההעברה בפועל. הסכמתם של אריסים ערביים בעבר לקבל פיצויים כספיים לפני ביצוע ההעברה החוקית תיזקה מחדש את הביטחון בקרב הקונים היהודיים שהצלת שיטה זו לא תהיה פחותה בעתיד.

אולם צ'נסלור עמד בתוקף על הרחבת הגנת זכויות התקלאים מכל הסוגים. בתחילת 1931 הוא נסער מאוד ממצב האריסים בכפר שאטה ליד בית-שאן, שפוגו מעל אדמתם היות ולא היתה להם כל הגנה משפטית. בעלי הקרקעות שם העבירו את האריסים מתלקה אחת לשנייה והשכירו את הקרקע לאריסים באמצעות אריס אחר ששימש כסוכנו של בעל הקרקע. על פי הפקודה להגנת האריס במתכונתה הנוכחית, אריסים של אריסים אינם מוגנים מבחינה משפטית נגד פינוי.

האופן המהזכר שבו השתמשה חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל לפתרון בעיית עתידם של אריסי שאטה המפונים צימצם באופן ניכר את חששותיו של צ'נסלור ביחס להפיכתם המידית של האריסים למחוסרי קרקע ול"שודדי דרכים". לא רק שפיצויים כספיים שולמו לאריסים שלא ענו על דרישות ההגדרה החוקית של מושג זה, אלא גם נעשו מאמצים ליישבם מחדש במקום אחר. צ'נסלור לא עמד על כך שאריס-מישנה יוכלל בהגדרה של המונח "אריס" וגם לא עמד על הגדרה מקיפה יותר של מושג האריסות. צ'נסלור נכנע ללחץ שהופעל עליו ע"י מזכיר המדינה לענייני המושבות שדרש תחיקה מזורזת בשטח הגנת האריס בתחילת 1931, כדי שממשלת הוד מלכותו תוכל להתייצב בפני חבר הלאומים ביוני ולהצהיר כי ננקטו צעדים כדי להגן על האריס הערבי³⁸.

במאי 1931 אושרה הפקודה להגנת האריס (תיקון). הוא נוסח סופית לאחר שהוגש, לא פחות מארבע פעמים, לסוכנות היהודית לשם הערות ותיקונים³⁹. לא כל ההתנגדויות של הסוכנות נלקחו בחשבון. הפקודה בנוסחה המתוקן הגנה, בפעם הראשונה, על זכויות

37 צבי בוטקובסקי, סוכן יהודי לרכישת קרקעות, אל התנהלה הציונית בא"י, 3 במארס 1931, CZA, S25/9836

38 מזכיר המדינה לענייני המושבות אל צ'נסלור, 22 באפריל 1931, CP, Box 13/5

39 ש. הורוביץ, עורך-דין של הסה"י, אל הסה"י, 8 ביוני 1931, CZA, KKL 5/536

רועים שישבו ללא-הפסקה על שטח מסוים במשך חמש שנים. עורכי-הדין של הסוכנות היהודית תששו שכל פלאח שעסק גם במרעה יוכל לתפוש חוקה בחלקת קרקע ולסכל את מאמצי בעל הקרקע לסלקו, אלא אם כן יקבל פיצויים כלשהם. עצם הגיסיון להרחיב את הגנת האריס על-ידי תיקון לפקודה מאפריל 1932⁴⁰ מראה כי האדמיניסטרציה היתה מדעת לגיסיונות הרבים שנעשו ע"י פלאחים לנצל את ההזדמנות לדרוש פיצויים מבעל הקרקע על בסיס היותם רועים בעבר. העירנות של האדמיניסטרציה לנוהג זה ואיסורו בעתיד מעידים שהרועים היו מודעים לחלק זה של הפקודה מ-1931 וביקשו לנצל לטובתם ושהאדמיניסטרציה, אף שגילתה עניין בהגנה על זכויות האריסים והרועים, העדיפה במקרה מיוחד זה להגן על הזכויות של בעל הקרקע.

הפקודה להגנת האריס מ-1931 הגנה — בניגוד לאינטרסי הקנייה של המוסדות היהודיים — על האריסים שפוגו על-פי צו של בית-משפט או שופט. הפקודה להגנת האריס מ-1932 כללה גם את פקיד ההוצאה לפועל ובכך היא מרמזת שהפקודה להגנת האריס נעקפה באופן מקיף בתקופה שבין מאי 1931 לאפריל 1932 בנסיבות שבהן היו לקצין ההוצאה לפועל של בית-המשפט, ולא לבית-המשפט או השופט, צווים לפינוי אריסים.

ההגנה על הרועים ועל אלה שפוגו על-פי פקודה של בית-משפט או שופט היוותה תשובה ישירה של האדמיניסטרציה לבעיה הדתויה בוואדי חווארת' שהתייחסה לבדווים רועים ולקרקע שנרכשה מהם באמצעות תחבולות מתוחכמות של משכנתא ואי תשלום חוב. מהלומה נוספת לאינטרסי רכישת הקרקעות של היישוב היתה סעיף בפקודה להגנת האריס מ-1931 שקבע כי הנציב העליון או בא-כוחו רשאים להתנגד לפיצויים כספיים כהסדר אלטרנטיבי להבטחת פרנסת האריס. לפי פירושים שניתנו ע"י עורכי-הדין של הסוכנות היהודית נתן סעיף זה בידי צ'נסלור פיקוח דה-פאקטו אם לא פיקוח ממשי על העברות קרקע. מאחר והסעיף הדאיג את תברת הכשרת היישוב ואתריס, קיבל חיים וויצמן, הנשיא הקודם של ההסתדרות הציונית העולמית, מכתב הסבר ממשרד המושבות שבו כמעט מופרכת כוונת התיקון החדש. במכתב זה מ-20 במאי 1931, אין מוציאים מכלל אפשרות פיצויים כספיים⁴¹. ושוב, רוברט דרייטון (Robert Drayton), התובע הכללי בפועל הצביע על כך שהנציב העליון (או מישהו אחר) אינו יכול לפקח על הסכמים שהוגשו בין האריס, בין בעל הקרקע ובין הקונה⁴². מכל מקום, הגדרת האריס לא כללה פועלים תקלאיים שקיבלו שכר ובעלי קרקע שעבדוה בעצמם. ההגנה המשפטית שהוצעה ב-1932 תלה, כנראה, רק על לא יותר מ-20,000 מתוך 100,000 פלאחים שעסקו בעיבוד אדמה.

הפקודה להגנת האריס משנת 1933 והתיקונים בה

במאמץ לכוון, להגדיר מחדש ולהרחיב את ההגנה על האריסים נתקפה פקודה חדשה באוגוסט 1933 שביטלה את כל התקיקה הקודמת להגנה על האריס. והפעם, בניגוד לנוהג

40 הפקודה להגנת האריס (תיקון מס' 1) 1932, Official Gazette, 22 April 1932.

41 ד"ר טהון מחברת הכשרת היישוב בא"י אל הסה"י, 8 ביוני 1931, CZA, KKL 5/Box 536.

42 הערותיו של דרייטון על הפקודה להגנת האריס (תיקון) ראה CO 733/199/87072.

הפקודה להגנת האריס (תיקון) ממאי 1931 ראה ב' Official Gazette, 29 May 1931, 414-416.

בהליכי החקיקה הקודמת, לא הובאו נוסחי הפקודה לידיעת הסוכנות היהודית לצורך הערות. תרומה ניכרת לניסוח הפקודה תרם לואיס פראנץ' (Lewis French), ראש מינהל הפיתוח, שהמליץ הן על הפקודה להגנת משק-הבית של בעל הקרקע המעבדה בעצמו והן על פקודה חדשה להגנה על האריס. הנציב העליון, סיר ארתור ווקופ (Arthur Wauchope), האמין כי אריסים שפנו בעבר ממקומם יישבו מחדש בעזרת מאמצי ועדת החקירה למחסורי קרקע ערביים של מחלקת הפיתוח ושבעתידי ימנע פיגוי אריסים ע"י חקיקה חדשה להגנה על האריס. ווקופ והאדמיניסטרציה היו תמימים בהאמינם כי חקיקה ובירוקרטיה יכולות לספק הגנה יעילה לאריסים. התחייבותו המלאה להגנת האריסים באה לידי ביטוי בפירסום המייד של הפקודה בעיתון הרשמי, פרוצ'ורה שהיתה מקובלת בדרך כלל לשינויים בתעריפים ומכס.

העיקרון המרכזי בפקודה להגנת האריס מ-1933 קובע כי שום אריס במובן החוקי (אדם, משפחה, או שבט) שעובד קרקע במשך שנה לא יופרע ע"י בעל הקרקע, אלא אם כן ניתנה לו לפרנסתו חלקת קרקע המספיקה למתיתו כפי שייקבע ע"י ועדה ממשלתית. נוסף על כך, ניתנה לאריס הגנה נגד כל הפרעה ונגד העלאה שרירותית של דמי השכירות וכן היה זכאי לפיצויים עבור שיפורים שעשה בקרקע אם פונה ממנה. מאחר והאדמיניסטרציה הפכה לבורר הסופי בין שני רבדים של החברה הערבית בארץ היא עודדה שלא מדעת סיכסוכים חברתיים ופיצול האוכלוסיה הערבית שהיתה כבר מפולגת לפי ההשתייכות הדתית, האיזורית, החברתית, והפוליטית.

בעוד אשר נעשה מאמץ מרוכז כדי לתוק את זכויות האריס, תופס החוק בקרקע לא לו ומחוסר הקרקע במגזר הערבי, לא התחייבה הממשלה הבריטית להגן על בעל הקרקע המעבדה בעצמו או על הפועל החקלאי, והיא גם לא נטשה לחלוטין את הברית הבלתי רשמית בינה לבין בעלי הקרקע ואלה החיים על-רווחי קרקע. הנציב העליון ווקופ הודה כי האדמיניסטרציה לא תוכל ליישב מחדש פועלים חקלאיים ולו רק מהסיבה היחידה של חוסר תקציב.⁴³ הפקודה להגנת האריס מ-1933 איפשרה לבעלי קרקעות לבקש את עזרת הממשלה להחזיר לעצמם נתלה שנמסרה באריסות במטרה לשפר את ערכה החקלאי של הקרקע, לפתחה או ליישבה יותר, לייעדה למטרות התיישבות או למכרה למטרות בניין. ואמנם בעלי קרקעות רבים ביקשו את עזרת הממשלה בפיגוי האריסים מעל אדמותיהם בהתאם להוראות אלה שבסעיף 15 של הפקודה.⁴⁴

הפקודה להגנת האריס מנעה מהאריס אפשרות למכור או למשכן את זכות אריסותו, אולם לא מנעה מהאריס להחזיר את הקרקע לבעליה לפני שניתנה לו "אריסות המוגנת ע"י החוק". במקרים שאריסים ערכו הסכמים מוקדמים עם בעל הקרקע ביחס לפיגויה ולאחר מכן תבעו "אריסות מכוח החוק", העדיפה הוועדה הממשלתית, שנתמנתה להגנת זכויות האריס בהחלטותיה את בעל הקרקע. הסכמים בלתי רשמיים נערכו בין בעל הקרקע לאריסו, לפיהם בעל הקרקע, שהיה מעוניין בפיגוי האריסים מעל אדמתו, ויתר על חלק מהיבול שהיה מגיע לו כדמי שכירות שנתית, ושילם את מעשר האריס, ובתמורה פינה האריס את הקרקע.⁴⁵

43 ווקופ אל קונליפה-ליסטר, 22 בדצמבר 1932, CO 733/217/97072.

44 ראה להלן עמ' 81.

45 תיק פארס עלי סלאמה נגד מחמד אש-שייח' נאצר ושותפיו, ISA, Box 3922/TR 34/33/a. היו מקרים רבים בהם השתמשו בנוהל זה.

התוצאה המידית שנבעה מהחלטת הפקודה היתה גידול ניכר במספר הסיכסוכים על זכות השימוש בקרקע ומכירתה. באופן מפתיע היה מספר קטן של תביעות לזכויות אריסות מצד ערבים ביחס לקרקע שבבעלות יהודית. דבר זה מעיד על כך שלבעלי קרקע יהודיים לא היה כל קושי לשכנע, בעזרת תשלום פיצויים נכבדים, ערבים שתבעו זכויות, לבטל את תביעותיהם. במקרה אחד אושרה תביעתם של אחד עשר אריסים בנפת רמלה ל"אריסות מכוח החוק" כנגד "הנוטע", חברת התיישבותית יהודית. שלושה ימים לאחר שזכו במשפט הם פינו את הקרקע לאתר שקיבלו 600 לא"י⁴⁶. רוב הסיכסוכים שהתעוררו בהסתמך על הפקודה היו בין בעלי קרקעות ערביים לאריסיהם⁴⁷.

רוב התביעות שהוגשו בתחילת 1934 היו בקשר לקרקעות במישור החוף ולא באיזורי החר של ארץ ישראל; ואמנם במישור החוף התרכזו המאמץ העיקרי לרכישת הקרקעות על-ידי יהודים מידי ערבים. בתקופה שבין תחילת 1934 לינואר 1937 הוגשו 271 תביעות בנפת טול-כרם, מהן נענו 167 ו-104 נידחו⁴⁸. התביעות הוגשו לוועדות שנתמנו לתכלית זו וזכו לטיפול מידני — דבר שהשאיר רושם חיובי על האוכלוסיה⁴⁹.

מהתביעות שהוגשו בנפת טול-כרם נראה כי עדותם של מזו/תארי הכפרים הכריעה את הכף בהחלטות של ועדות החקירה. תעודות בדבר תשלומי מעשר היו ברוב המקרים עדות בלתי מספקת באשר למשך תקופת העיבוד של האריס. הפקודה לא דרשה בפירוש הזכחות בכתב ביחס למשך תקופת העיבוד או זכויות המרעה וברוב המקרים שבהם היתה סתירה בין גירסתו של בעל הקרקע ובין זו של האריס החליטה הוועדה לטובת בעל הקרקע. במקרים רבים לא היה קיים הסכם אריסות בכתב משום שהאריס חשש מהאפשרות שהממשלה תדע את מקום הימצאו. יתר על כן, במקרים שהתובע עיבד קרקע שמעולם לא נרשמה בספרי מירשם המקרקעין צריך היה לקבוע תחילה את הבעלות החוקית באמצעות בית המשפט לקרקעות, ותהליך זה נמשך זמן רב. אם הוכח שהתובע היה בעל קרקע נוסף על הקרקע שעיבד כאריס, והקרקע שבבעלותו היתה מספקת כדי מתיתו לא נתקבלה תביעתו ל"אריסות המוגנת ע"י החוק".

הפקודה החדשה, בדומה לקודמותיה, היתה צפויה לעיוות, לשימוש לרעה ולעקיפה. היו אריסים שראו בפקודה החדשה הזדמנות להטבת מצבם החומרי, אם ע"י סחיטת פיצויים כספיים מבעל הקרקע שהיה מעוניין במכירתה כשהיא פנוייה מחזקת האריסים ואם ע"י תפישת חזקה על הקרקע ועיבודה עד למועד ההכרעה בתביעתם. יש שאריסים של בעל הקרקע חרשו שטחים גדולים יותר מאשר היה ביכולתם הרגילה להרוש כדי למנוע מפועלים תקלאיים את האפשרות לתפוש חזקה באדמתו של בעל הקרקע במטרה לקבל פיצויים או לעבדה באופן זעיר. אריסים אלה האמינו כי יהיו זכאים לסכומי פיצויים גדולים יותר אם מספר התביעות נגד אותו בעל הקרקע יהיה קטן יותר⁵⁰. כתוצאה

46 ג'. הוורן הול (J. Hawthorn Hall) בשם הנציב העליון אל קונליפה-ליסטר, 27 באפריל 1934, CO 733/252/37272/1 folios 17-30.

47 שפ. נקודה זו נתמכת ע"י יותר מ-250 תביעות מנפת טול-כרם שראינו.

48 ה. מ. פוט (H. M. Foot), עוזר למושל המחוז, שומרון אל מושל מחוז הצפון, 22 בינואר 1937, CO 733/345/75550/33F. אין לזהות את מספר התביעות עם מספר התובעים. כתביעות

בודדות ל"אריסות זעירות" — הגיע מספר התובעים לשבעים (אריסים).

49 ווקופ אל קונליפה-ליסטר, 10 במארס 1934, ISA, Box 2464/file G 195.

50 ISA, Box 3922/TR 94/33.

מכך פחת השטח המעובד והוא בתורו גרם להקטנת היבול ודמי השכירות, שחשבו על בסיסי של חלק קבוע מן היבול. היו מקרים שבעלי קרקע ערביים קיבלו את תביעת הטוען ל"אריסות מכוח החוק" לאחר שהקרקע כבר נמכרה ונרשמה באופן חוקי בספרי המקרקעים.

נוהג זה גרם לכך שבחוזים בין מוכרים ערביים לקונים יהודיים הותנה במפורש כי בעל הקרקע אחראי להעברתה לידי הקונה כשהיא פנוייה מאריסים⁵¹. הסדרים ביחס לתשלומי פיצויים תלו על המוכר או על הקונה בהתאם להסכם המכר. דרך פשוטה נוספת לעקיפת זכויות האריסים היתה הצגת קבלה והסכם התחומים על-ידי הטוען בפני הוועדה, שהעידו כי הטוען עיבד את הקרקע ללא הסכמת בעל הקרקע וכך נשללה זכותו ל"אריסות מכוח החוק"⁵².

לפני אישור הפקודה להגנת האריס מ-1933 היו בעלי קרקעות שערכו הסכמי חכירה עם אריסים תמורת דמי חכירה מסוימים ששולמו במוזמן ולא ביבול. מס המעשר על קרקעות אלה שולם לעיתים קרובות ע"י האריס באופן ישיר לפקיד המס או לסוכנים של בעל הקרקע שגבו גם את דמי השכירות. ברם הפקודה להגנת האריס מ-1933 במפורש את בעל הקרקע לשלם את המס. לאחר אישור הפקודה להגנת האריס מ-1933 היו אריסים שהעריכו שהפרוצדורה של גביית המיסים לא תאפשר לבעל הקרקע לסלק מעל אדמתם. לכן חדלו אריסים רבים לשלם את המס שהיה מגיע לבעל הקרקע ושהוא בתורו היה צריך להעבירו לממשלה, וכן חדלו לשלם את דמי החכירה. בעלי הקרקע, בתגובה על סירובם של האריסים לשלם את דמי החכירה, מינו שומרים על הגרנות, או — אם בעלי הקרקעות גרו במרחק רב מאדמתם — ביקשו מהאדמיניסטרציה לגבות את דמי החכירה ואת המיסים בשמם⁵³. לפחות במקרה אחד הרגו האריסים את השומר שהועסק ע"י בעל הקרקע בגביית דמי החכירה והמעשר⁵⁴.

במקרים אחדים הודרכו אריסים בכל הקשור לזכויותיהם. במקרה אחד חזרו התובעים כתוכי על מספרי הגושים והחלקות שביחס אליהם תבעו זכות אריסות, אולם לא יכלו לציין את מספרי הגושים והחלקות שבבעלותם ובאחזקתם באותו הכפר⁵⁵. באיזו מידה חסיתו ערבים פלסטינאים, שהיו מעורבים במאבק הלאומי, חלק מהפלאחים למרוד בבעלי הקרקעות שלהם וביישוב היהודי — נושא זה עדיין טעון מחקר. קיימת הוכחה כי "סכסכנים וסחטנים הכפילו את מאמציהם להשגת כסף מבעלי קרקע ע"י הסתת אחרים לפלוש לקרקעות שלא היו להם בהן כל זכויות"⁵⁶.

המפלט היחיד שנותר לבעלי הקרקע היה יישום סעיף 15 של הפקודה להגנת האריס שהתיר לקבל לידם תורה את המשק. במקרים אחדים הצליח בעל הקרקע הערבי לפנות את האריסים — בהסתמך על סעיף זה — היות ורצה לבסס את משקו על גידולי תפוחים

ISA, Box 3922/TR 79/33 91

ISA, Box 3922/TR 61/33 92

במיוחד אחמד קבאני אל עוזר מושל המחוז, 26 בפברואר ISA, Box 3890/TR 94/33 93

1936, תיק 61.

94

Memorandum submitted to the Palestine Royal Commission on behalf of the Jewish Agency for Palestine, November 1936, p. 143

חזכיר מה. מ. פוט, 11 בדצמבר 1933, CO 733/252/37271/1

שהכניסו כסף מזומן⁵⁷. במקרים אחרים ביקש בעל הקרקע לקבל לידיו חזרה את המשק ולפנות את אריסיו בטענה שהוא מחוסר אמצעים ועני⁵⁸. בעל קרקע ערבי אחד, שעבד באדמיניסטרציה המנדטורית, ביקש וקיבל לידיו חזרה את משקו ופינה את אריסיו בנימוק שהמשך האריסות עלול לגרום לו הפסד חומרי כבד. הטענה המכרעת של בעל הקרקע היתה כי אי אפשר להכריח אותו לסבול רק משום שעליו לספק לאריס אמצעים למחיתו⁵⁹. התוצאה המידית של הפקודה החדשה להגנת האריס היתה שבעלי הקרקעות סירבו באופן מוחלט להחכיר או למסור את אדמותיהם לאריסים. במחוז הדרום עקפו בעלי קרקעות ערביים את כוונת הפקודה בכך שאסרו על הפועלים החקלאיים במקום להתחיל בתריש לקראת העונה החקלאית המתקרבת, צעד שאמנם לא היה פיגוי, אך גרם להחרפת מצבם הכלכלי שהיה דחוק בלאו הכי. בעלי קרקעות במישור החוף העדיפו לפעמים להעביר את אדמותיהם על פני נטילת סיכון של הגשת תביעות לאריסות⁶⁰. כתוצאה מנוהג זה, בילו אריסים רבים שעות רבות בהשתדלות אצל שופטים, קציני משטרה, ופקידי ממשל אחרים, אך אלה לא יכלו בשוט פנים ואופן לעזור לאריסים אלה במסגרת החוק. ע"י הרחקת האריסים מן הקרקעות, שזה עתה היו באחזקתם, וע"י מניעתם מזריעת גידולי החורף מיד לאחר איסוף יבול הקיץ, אבד זמן יקר שהיה דרוש להכשרת הקרקע ולזריעה אופטימלית.

התוצאה החשובה ביותר של הפקודה להגנת האריס, שלא נצפתה מראש, היתה התמריץ שניתן להעברת קרקע. בעלי קרקעות רבים, ששטחי הקרקע שברשותם הגיעו ל-1,000 דונם ויותר, מכרו את אדמותיהם לקונים יהודיים במקום ליטול את הסיכון של תביעות אריסות. במקרים אחדים ביקשו בעלי קרקע מהקק"ל כסף כדי לפצות אריסים משנים קודמות כהכנה לקראת מכירת הקרקע⁶¹. עד כמה שהדבר נגע לתהליך רכישת קרקעות ע"י יהודים, נוהג זה איפשר לבעל הקרקע הערבי לנהל משא-ומתן ישיר עם אריסיו בעוד שמוסדות הרכישה היהודיים סיפקו את הכסף לפיצויים. פרוצדורה זו הניבה שתי תוצאות: הפחתת מספר התביעות הפיקטיוויות שבנסיבות אחרות היו מוגשות נגד חברה יהודית וצמצום שכוחות קשרי האריסות בין יהודים לערבים, שתמיד היו נושא להאשמות של שנאה, נטירת טינה וחוסר סובלנות.

כצפוי מראש, גם הסוכנות היהודית והמוסדות לרכישת קרקע המסונפים אליה, וגם היישוב הערבי הגיבו בחריפות ובשלילה על יישומה של הפקודה להגנת האריס בנוסחה החדש. כפי שמעידה העיתונות הערבית הפלסטינאית, היתה התגובה הערבית על הפקודה בעיקרה שלילית. מאמרים רבים הציגו על כך שהפקודה לא מילאה את ייעודה במובן זה שלא מנעה לחלוטין מכירת קרקעות. אל-ג'אמעעה אל-אסלאמיה מר-3 באוגוסט 1933 מעיר כי הפקודה להגנת האריס אושרה מאוחר מדי, היות ומישור החוף כבר הועבר לידיים יהודיות. יתר על כן, העיתון ציין כי בעתיד יתחמק בעל הקרקע מהפלאח ולא יתיר לו לעבד את אדמתו מחשש שיישאר עליה בקביעות, דבר שיביא לגירוש הפלאח

ISA, Box 3384/TR 114/33, and TR 41/33 57

.ISA, Box 3922/TR 204/33 58

.ISA, Box 3922/TR 114/33 59

League of Nations, *Permanent Mandates Commission — Minutes*, 46; השווה הערה 46

5 June 1935, p. 51

ראיון עם א. בן שמש, בשעתו היועץ המשפטי של הקרן הקיימת לישראל, 3 במאי 1973. 61

ע"י היהודים. בפלטיין מ-5 באוגוסט 1933 נאמר כי "אילו דאגה הממשלה ברצינות לעניינם של ההמונים כי אז היתה אוסרת כל עיסקות קרקע הגורמות לפלאחים נזק חמור יותר מאשר מספר עונות [זקלאיות] רעות רצופות". עוני עבד אל-האדי, עורך דין ופעיל במפלגת אסתקלאל, ציין כי אינו מאמין שהפקודה תיאכף כשם שפקודות אחרות (להגנת האריס) מאז 1920 לא נאכפו. הוא הציע שהממשלה תנקוט צעדים יעילים לעצירת התהליך שבו רוכשים יהודים קרקעות בטרם פיצו אריסים ערביים בקרקעות אחרות. מעביין לציין שהוא לא המליץ על איסור מכירת קרקעות אלא המריץ את הממשלה להכריח את הקונה או את המוכר לספק קרקע כפיצוי על פינוי ומי שלא ימלא תנאי זה יהיה צפוי למאסר של שבע עד עשר שנים⁶². בדומה לכך הוא ציין בתשובתו לדו"ח שהוגש ע"י לואיס פראנץ, כי גם הפקודות הקודמות להגנת האריס היו בלתי יעילות. הוא העיר כי אין לאף פרט מן הלאום הזכות למכור קרקע השייכת לו אישית, אם הדבר עלול לגרום לפגיעה בזכויות ובמעמד של הלאום שעליו הוא גימנה⁶³.

ויכוח רציני על היעילות שבפקודה להגנת האריס נערך רק לאחר שאושרה. תשומת לבם של המדינאים הערביים בכל הנוגע לשאלת הקרקעות בתקופה שבין 1933 ועד לחקיקת תקנות העברת קרקע מ-1940, התרכזה בנושא האיסור המוחלט על מכירת קרקעות והיתה מתובלת בהתקפות ארסיות על ספסרי קרקעות. קיימות הוכחות רבות לכך שהפלאחים קידמו בברכה את האפשרות לניצול הפקודה לתועלתם אולם התאכזבו מאוד כאשר הממשלה נכשלה בהחזרת רבים מהם לאדמות שהיו באחזקתם קודם לכן.

הפקודה החדשה להגנת האריס גרמה בעיות רציניות לעניין רכישת קרקע ע"י יהודים. מאחר שהפקודה הכירה בזכויות האריס אצל בעל הקרקע ולא פגעה בזכויות אלה גם לאחר העברת הבעלות בקרקע למישהו אחר, היה בעל הקרקע החדש צפוי לתביעות אריסות בדומה למוכר. גם אם המוכר ערך תווה למכור את קרקעותיו כשהן פנויות מתביעות של אריסים, לא היה כל ביטחון לקונה שלא יהיה צפוי לתביעות אריסות רבות. ובהקשר לזכות להחזיק בקרקע שהיתה מוגנת ע"י הפקודה ליישוב סכסוכי קרקעות (אחזקה), מצא בעל הקרקע היהודי שזה עתה רכשה את עצמו מעורב בהליכים משפטיים מייגעים ויקרים מאוד. הסדרים עם בעלי תביעות לאריסות חייבו בדרך כלל הסכמים על פיצויים כספיים מחוץ לבית-המשפט, דבר שלפעמים הכריח את הקונה לשלם פיצויים פעמיים, פעם אחת לפני העברת הבעלות, ופעם נוספת לאחר מכן.

ביקורת נוספת על הפקודה להגנת האריס נשמעה מצד הקונים היהודיים שהיו מודאגים בשל המגבלות שהוטלו על בעל הקרקע. על-פי הפקודה, מרגע שהאריס זכה בהכרת האדמיניסטרציה ב"אריסות מכוח התוק", הוא הפך לנטל על בעל הקרקע לכל חייו. אם האריס התלית כי הוא מעדיף חלקת קרקע אחרת מסיבה כלשהי חייב היה בעל הקרקע לשמור את החלקה ממנה עקר ואת החלקה החדשה כשטחי מחיה עבור האריס. מאחר ולא הוטלו כל מגבלות של שטח על המשק של האריס, היו שתבעו קרקע יותר ממה שנוקקו למחיתתם או שיכלו לעבד והחכירו חלקים ממנה לאחרים תמורת תשלום דמי הכירה עבור השימוש ל"אריס מכוח החוק".

62 אל-ג'אמעה אל-אמלאמיה, 8 בספטמבר 1933.

63 עווני עבד אל-האדי אל הנציב העליון, 17 במרץ 1933, CO733/230/17249. עווני עבד אל-האדי קיבל 2,700 לא"י כעורך-דין מהקק"ל תמורת רכישת אדמות עמק חפר.

בעוד שבעלי קרקע רבים, כפי שכבר צוין, מצאו מפלט בזכותם החוקית להתחזר לעצמם את המשק, מנעה הפקודה מבעל הקרקע חופש מוחלט למכור את קרקעותיו כראות עיניו. כתוצאה מכך, הפכה הקרקע להיות ביטחון מדומה ומסודות בנקאיים נאלצו להיזהר במתן אשראי כנגד קבלת קרקע המועדת לתביעות של אריסים בתורת עירבון עד להחזרת התלוואה. הקק"ל טענה כי הפקודה הנציחה את הפרקטיקה של ניצול הקרקע למטרות מרעה (כתתבולה לרכישת זכות בקרקע) על חשבון שימוש אינטנסיבי יותר בקרקעות הראויות לעיבוד חקלאי⁶⁴.

במאמץ להרחיב את ההגדרה של "אריסות מכוח החוק" ולהגביר את ההגנה על זכויות האריסים אושרה הפקודה להגנת האריסים (תיקון) מ-1936 ביוני 1936. ההגדרה של אריסות מכוח החוק" הורחבה לבסוף וכללה כל אדם שנשכר ע"י בעל הקרקע לעבודה התקלאית תמורת שכר כספי. זו הייתה לפחות ההגדרה שהופיעה בטיטת הפקודה מ-7 במאי 1936. כאשר התיקון פורסם ב-25 ביוני 1936, הוצאו פועלים חקלאיים במפורש מהגדרת "אריסות מכוח החוק". אין זה ברור אם הכללתם בטיטת התיקון הייתה טעות דפוס או שהיתה כוונה ממשית לספק הגנה לפועלים חקלאיים. אין זה מתקבל על הדעת כי וקופ, שכבר במאי היה שקוע בשבירת השביתה הכללית הערבית, היה מוכן להקצות סכומי כסף גדולים, שהיו דרושים למטרות ביטחון, כדי לממן מערכת פקידים וביורוקרטיה הדרושים לדיון בתביעות של מעמד גדול זה של חקלאים.

מסקנות

אלמלא פרצו המאורעות באפריל ובמאי 1936 הייתה ממשלת המנדט מחוקקת חוק להגנת בעל-הקרקע-המעבדה-בעצמו המחזיק במשק הדרוש למחייתו הקרוי "חלקה לקיום [בעל הקרקע]" ('lot viable'). חקיקה כזו הייתה מגינה על המעמד החקלאי הגדול ביותר שהיה גם הפגיע ביותר מבחינה כלכלית בארץ ישראל. אולם כתוצאה מהמאורעות ומהשביתה הכללית, נדחתה חקיקה זו עד להופעת הדו"ח של ועדת פיל (Peel). שום חקיקה לטובת בעל קרקע המעבדה בעצמו לא נחקקה.

וקופ הבין כי מסיבות מעשיות, כספיות, וכלכליות היה עליו לנסות להפסיק או לצמצם למינימום את עקירתם של אריסים ערביים. מצד שני לא היה ברצונו להגביל העברות קרקע או להתקין תקנות המגבילות העברת קרקע כפי שהוצע לפני כן ע"י צ'נסלור⁶⁵. מאחר שהיה מחויב מבחינה משפטית, לאור סעיפי המנדט, להקל על כינונו של הבית הלאומי היהודי ובאופן בלתי רשמי ראה עצמו מחויב לעודד שיתוף פעולה מצד ערבים נכבדים (בעלי קרקעות), או לפחות להשיג את הסכמתם השקטה לנוכחות הבריטים בא"י, נחשבה התמיכה בהגנת זכויות האריסים והחקלאים כמועילה ביותר וכפתרון הפחות מקומם בנושא הקרקעות. לא היה כל ניסיון רדיקלי לארגן מחדש את דפוסי הבעלות הקרקעית ושום הגבלות חוקיות גלויות על רכישת קרקע ע"י יהודים לא נחקקו (עד 1940).

⁶⁴ Note on the Cultivators (Protection) Ordinance, July 1934, CZA, S25/6932

⁶⁵ וקופ אל קונליפה-ליסטר, ? באפריל 1932, CO 733/230/17249

הצד המדמים ביותר במדיניות הבריטית בנושא הקרקעות היה האמונה העיוורת שניתן לפתור את הבעיה באמצעות חקיקה. הבריטים לא השכילו להבין את עומק המחויבות הציונית לרכוש קרקע וגם לא הבינו מדוע היה רצון כה עז מצד ערבים ארץ-ישראלים למכור חלקים מנחלת אבותיהם. כתוצאה מכך לא העלו הבריטים בדעתם את כל התחבולות ששימשו את המוכר ואת הקונה כדי להשיג את מטרתם.

ב-1940 שינו הבריטים את מעמדם משופט למגן. תקנות ההגבלות על העברת קרקעות היו בעת ובעונה אחת גם ניסיון להפסיק קניית קרקעות ע"י יהודים וגם ניסיון להגן על הערבי הפלסטינאי מפני עצמו ומפני חוסר והירותו. האפוטרופוסות הבריטית היתה מכוונת לא רק להגנת האוכלוסיה הערבית אלא גם כדי לקיים את השלטון המדיני של בריטניה בארץ-ישראל.

הסכסוך בנושא הקרקעות לא הצטמצם רק למחלוקת בין הערבים ליהודים. הוא הרחיב את הפער התברתי הקיים בתברה הערבית הפלסטינאית. השפעה פוליטית שנרכשה באמצעות קניית קרקעות. מאוחר יותר, נסתייעה השמירה על המעמד הפוליטי על-ידי המרת קרקע בכסף. הקרקע, שפעם היתה מוגנת כנחלת אבות, ירדה בדרגה והפכה למצרך אצל רבים מנכבדי הערבים הפלסטינאיים. הסדקים התברתיים הורחבו ככל שהאריסים הוכרחו לעזוב אזורים בהם ישבו מימים ימימה ולהסתגל לדרכי חיים חדשות שהיו רחוקות יותר ויותר מהתעסקות ישירה בחקלאות ומרעה. העדר אוריינטציה כלכלית מתמשך והולך ועיקרתם ממקום מושבם גרמו לכך שאריסים ערביים לשעבר, ואחרים שעסקו בחקלאות, לא יכלו לפתח מסגרת פוליטית משותפת כלשהי. בתור עקור ומפוצה לא יכול היה האריס הערבי לסמוך על בעל הקרקע שלו לשעבר לייצגו מבחינה פוליטית. מכירת קרקעות ליהודים זירזה את התפוררותה של החברה הערבית הארץ-ישראלית.

שני גורמים חשובים היו לחוסר ההבנה הבריטית: העדר פקידי בעלי כשירות וניסיון שיכלו להבין את מורכבות המשטר הקרקעי; והערכה בלתי מספקת של ההשפעה שהיתה לכלכלה כפרית מתדרדרת על יכולתו של האריס להתפרנס בדוחק גם בשנים טובות. כתוצאה מחסרונות אלה נאלצה האדמיניסטרציה הבריטית בארץ להסתמך על מידע שסופק לה בזהירות ע"י הסוכנות היהודית.

למרות הכל, קיבלו אריסים ערביים פיצויים ברצון כדי לעזוב את נחלותיהם. חלקם שמח על ההזדמנות הזו בעוד אחרים סרבו לקבל פיצוי כלשהו וזלת קרקע. בסיכומו של דבר, היו הפלאהים חסרי הגנה לנוכח תהליך העקירה והלחץ המשפטי הבלתי פוסק שנלווה אליו⁶⁶. לחץ זה נוצר בעת ובעונה אחת ע"י מוכרים ערביים, ע"י קונים יהודיים וע"י כלכלה חקלאית רופפת. רבים מאלה שקיבלו סכומים נכבדים כפיצויים ראו בהם אמצעי לחילוצם מחובות. אולם רבים ביזבו את הסכומים שקיבלו. רק מעטים השקיעו את הכסף בענפי מסחר או חקלאות רווחיים יותר.

קולונל צ. פ. קוקס (C. F. Cox), מושל מחוז נצרת בשנים 1920—1921, הגן בקנאות על זכותם של האריסים לקבלת קרקע כפיצוי. אולם הוא הגיע למסקנה הנחרצת שהאדמי-ניסטרציה מתערבת בעניין לא לה ושהאריסים העדיפו לקבל כסף⁶⁷. למרות זאת, הצהירה

66 מסקנה דומה מופיעה ב-, George Antonius, *The Arab Awakening* (New York, 1965), p. 398.

67 אברהם פבונר מחברת הכשרת היישוב בא"י אל יושב-ראש ההנהלה הציונית בא"י, 12 בספטמבר 1928, CZA, S25/7456.

האדמיניסטרציה הבריטית, בייחוד אתרי 1929, על עצמה כשופט בין מעמד בעלי הקרקע הערביים לבין מעמד האריסים הערביים. אין זה מפתיע לכן שהאדמיניסטרציה בהסתכלה לאחור ובהעריכה את יעילותם של הפקודות השונות להגנה על האריס, הגיעה למסקנה ב-1941 כי "בספרי החוק של ארץ-ישראל חקיקה זו היתה אחת מאלה שעוררו את המחלוקת התריפה ביותר"⁶⁸.

רגשות איבה חזקים התעוררו בעקבות הנוסחים השונים של הפקודה להגנת האריס. אין ספק, כי גם בלעדי חקיקה זו היו רגשות השנאה על רקע תרבותי, דתי, פוליטי וכלכלי, שהתקיימו בארץ במשך קרוב לשלושים שנה תחת המנדט הבריטי ממשיכים להתקיים, ברם ייתכן שללא חקיקה זו לא היו רגשות אלה כה צורבים.

נספח 1

שטר התחייבות *

מר יהושע חנקין

באמצעות קצין המחוז, נצרת

אנו, החתומים מטה, אריסים על אדמת הכפר עפולה, בהתאם לפקודת המרת המעשרות מ-1924, מודים ומאשרים כי הקרקעות והבתים הנמצאים בכפר עפולה הם רכושם של ניקולא ומישל, בניו של המנוח אבראהים סורסוק מהעיר ביירות, וכי לאחר פטירתו של מישל הנ"ל הונחל חלקו בירושה לפי חוק המירי [העות'מאני מ-1913], ליורשיו, כלומר לאלמנתו ליזה סורסוק ולבניו מאשתו הנ"ל, אשר בהיותם עדיין קטינים נמצאים תחת האפוטרופסות החוקית של אימם, וכי הקרקעות והבתים הנ"ל הם עדיין רכושם בהווה, ללא כל התנגדות ותביעות-נגד מצד כל אדם אחר וכי אין לשום אדם וכל זכות בידם לרכוש הנ"ל ;

והיות שאתה רכשת את הקרקעות ואת הבתים הנ"ל על כל הזכויות וטובות ההנאה הנילוות אליהם בשם חברת הכשרת היישוב בא"י וקהילת ציון האמריקאית, וגרמת לכך שהרכוש הנ"ל יימדד ויירשם בשם שתי החברות הנ"ל,

והיות שאין ביכולתנו לרכוש את הרכוש הנ"ל או כל חלק ממנו משום שאין ביכולתנו לשלם את המחיר, ומאחר שהצעת לנו שטח קרקע מספיק לעיבוד, לכן, אנו מרצוננו החופשי מודיעים לך כי אנו מוותרים על הצעתך הנ"ל מאחר שהשגנו אדמות לעיבוד במקום אחר, ואין אנו זקוקים לקרקע, ואנו מתחייבים בזאת כי עד ה-5 בינואר, 1925 נפנה ונעביר לשימושך את בתינו, ונפנה מהבתים הנ"ל את משפחותינו ובקרנו, ונעביר

68 דו"ח של הוועדה לענייני קרקעות המדינה על ההצעה לשחרר את קרקעות המדינה מהוראות פקודת האריסים (הגנה) המצורף למכתב מס' הרולד מקמייקל, הנציב העליון בא"י, אל לורד מוין, מזכיר המדינה לענייני המושבות, 28 ביוני 1941, CO 733/447/76117.

לרשותך את הבתים הנ"ל כשהם חופשיים מכל מכשול ונעזוב את אדמות עפולה, את בתיה ומבנים אחרים ונעביר לרשותך.

נוסף על כך אנו מתחייבים להעביר לרשותך כמות מספוא כמידת ארבעה מטענים של גמל על כל פדאן.

ואנו מאשרים בתודה שקיבלנו ממך 25 ל"מ (עשרים וחמש לירות [מצריות]) לפדאן, כלומר, ואני, סלים אס-סעדי, קיבלתי ממך 50 ל"מ עבור שני פדאנים, ואני סאלם (אס) סעדי, קיבלתי 25 ל"מ עבור פדאן אחד; ואני, מוצטפא אש-שאערי, קיבלתי ממך 25 ל"מ עבור פדאן אחד; ואני, עלי אל-ח'לף, קיבלתי ממך 25 ל"מ עבור פדאן אחד; ואני, עבדאללה מוחמד ג'אוויש, קיבלתי ממך 50 ל"מ עבור שני פדאנים; ואנו, עריפה ועטפה, יורשיו של כאמל אסד, קיבלנו ממך עבורנו ועבור אחינו הקטין, פרלה(?) והיורשים האחרים שבאפוטרופסותנו 50 ל"מ עבור שני פדאנים, וכל זאת בתוך פיצוי על היבול ובגין כל עבודה אחרת שנעשתה על ידינו על אדמה הזאת, ובתור תמורה על סירובנו להצעתך הנ"ל [למסור לנו] אדמה לעיבוד, ואנו מזוהרים בזאת ויתור מלא ובלתי חזר על כל הזכויות שהיו לנו בקרקעות ובבתים הנ"ל, ואנו מצהירים כי אין לנו עוד שום זכות לדרוש את קניית הקרקע הנ"ל או כל חלק ממנה, וכמו כן אין אנו תובעים אדמה לעיבוד או כל זכות ליבול, או זכות אחרת כלשהי.

אם לא נמלא את התנאים הנ"ל או לא נעביר את האדמות והרכוש (כלומר, הבתים) הנ"ל ולא נעזוב את הכפר הנ"ל בתוך התקופה הנזכרת לעיל, נהיה צפויים לשלם לך בתורת דמי שכירות עבור הבתים והקרקעות הנ"ל סך של חצי לירה ליום עבור כל פדאן, ונוסף על כך אם לא נעזוב ולא נעביר [את הנכסים האלה] או אם לא נמלא אחר תנאי כלשהו כנוכח לעיל, נהיה צפויים לשלם לך סכום של 50 ל"מ עבור כל פדאן כדמייגוזיקין על הנזק שנגרם לך ועבור כל הוצאות בית-משפט או אחרות שייגרמו לך ללא כל הודקקות להודעה נוטריונית או אחרת, ואי-העברה על ידינו, או התחמקותנו [מהעברה] ייחשבו כהודעה מספקת כמשמעות סעיף 107 של קודקס הפרוצדורה האזרחית העות'מאני.

28 בדצמבר 1924.

שלך וכו'

(חתימה)

טביעת אצבעות של

עבדאללה מוחמד ג'אוויש
עלי אל-ח'לף אל-עדאד
סאלם מחמוד אס-סעדי
סלים מחמוד אס-סעדי
מוצטפא עומר שאערי
עריפה בינת(?) כאמל אסד
עטפה בינת(?) כאמל אסד

אנחנו מכירים אישית, את חמשת הגברים ושתי הנשים הנ"ל והם התמו על המסמך הנ"ל בנוכחותנו לאחר שנקרא באוזניהם.

עדים (חתימה)

חסן מובארי
מחמוד עבד אל-חסני

אושר ע"י הנוטריון הציבורי של נצרת בתיק מספר 388 מיום 16.12.24.

נספח 2 *

מספר האריסים הערביים על תלקות שנרכשו בידי יהודים
בעמק יזרעאל ובעכו וסכומי הפיצויים ששולמו

פיצויים כל"מ	מספר האריסים	שטח קודם באריסות	שטח בדונמים שנרכש	המוכרים	קרקע
615	38	5,514	27,018	סורסוק	גוש נוריס
333	64	6,433	20,034	סורסוק	גוש נהלל
256	20	5,927	10,568	סורסוק	גניגר
492	34	8,271	19,758	סורסוק	תל ערס חרתייה שייח' אבריק
3,314	59	14,244	23,894	סורסוק	חרבאג' ג'באתא
2,032	57	11,028	22,056	סורסוק	ח'ניפס
3,338	54	9,190	9,465	סורסוק	ג'דה
1,103	22	5,973	6,341	סורסוק	תל שמן
1,628	40	6,984	9,281	פרח	כוסכוס-טבעון
2,603	47	12,406	14,244	סורסוק	עפולה
1,051	14	5,514	9,373	סורסוק, ראיס, עטאללה	שונם
432	17	1,929	4,870	כרכבי	אבר'שושה
513	9	2,757	3,308	כרכבי	ורקאני
3,568	117	14,704	40,976	סורסוק	ג'ידרו מג'דל
6,156	96	18,380	19,023	סורסוק	כפר עטא
27,434	688	129,254	240,209		סך-הכל